

A LOGOSZ TERÁPIÁJA

*A logoterápia filozófiai nézőpontja és horizontja **

Sárkány Péter

„In diesem unserem Zeitalter muß es sich die Erziehung angelegen sein lassen, nicht nur Wissen zu vermitteln, sondern auch das Gewissen zu verfeinern, so daß der Mensch hellhörig genug ist, um die jeder einzelnen Situation innewohnende Forderung herauszuhören”¹

(Viktor E. Frankl)

A neves bécsi pszichiáter, Viktor E. Frankl (1905–1997) által kidolgozott, és a harmadik bécsi pszichoterápiás irányzatként emlegetett logoterápia- és egzisztenciaanalízis – e jobb sorsra érdemes huszadik századi pszichológiai-antropológiai elmélet és gyakorlat – megítélése meglehetősen ellentmondásos a pszichológia, a lelki gondozás és a filozófia szakirodalmában. A logoterápia a mélylélektani, pszichológiai ismertetésekben többnyire elmarasztaló kritikát kap filozófiai emelkedettsége és nyelvezete miatt, a gyakorlati-technikai tájékozódás szempontjából.² A lelki gondozás szakirodalma üdvözli Frankl antiredukcionista törekvéseit, de hiányolja azt az átfogó értelemhorizontot, amit a teológia Isten személyében jelöl meg.³ Az alkalmazott filozófia egyes képviselői számára pedig a logoterápia nem más, mint pszichoterápiái köntösbe búj-

* A tanulmány megírása közben az Osztrák–Magyar Tudományos Akcióprogram Alapítvány ösztöndíját élvezhettem, amiért köszönettel tartozom.

¹ „Korunkban a nevelés sajátja kell legyen, hogy ne csak tudást közvetítsen, hanem a lelkiismeretet is csiszolja. Így tehet szert az ember jó hallásra, mellyel a minden egyes helyzetben lakozó költelményt képes meghallani.”

² Vö. Rattner (1997).

³ Vö. Hézszer (1991, 33, 34.), illetve Németh (1993, 171–176.).

tatott álfilozófia.⁴ Tanulmányomban érzékeltetni szeretném, hogy a fent megfogalmazott, olykor igen eltérő vélemények a logoterápia és egzisztenciaanalízis filozófiai nézőpontjának elsajátítása esetén tisztázhatók és megfelelően egyeztethetők. A legtöbb kritika ugyanis nem veszi kellően figyelembe a frankli gondolatok filozófiai nézőpontját, ezért legtöbbször nem a logoterápia érvelésének konzisztenciáját, filozófiai igényességét kéri számon, hanem előzetes pszichológiai elméletek és elvárások alapján veti el vagy üdvözli. Érvelésem központi eleme az a gondolat, hogy a logoterápia nem lazán, mintegy mellékesen kapcsolódik a huszadik század filozófiájának egyik legnagyobb áramlatához, a fenomenológiához, hanem szervesen, célkitűzéseit a lélekgyógyászat gyakorlatában érvényesíteni akaró szándékkal. Ebből adódóan Frankl munkásságának értékelését mindenekelőtt filozófiai szempontok szerint kellene elvégezni. A logoterápiát feldolgozó kutatások a filozófiai összefüggéseket szinte kivétel nélkül megemlítik, de az elmélyült elemzés minduntalan elmarad.

A filozófiai nézőpont és ambíciók hangsúlyozása mellett igyekszem rámutatni arra, hogy a logoterápia fontos értelmezési horizontot villant fel „az élet szolgálatáért történő cselekvések” (lelki gondozás, pszichoterápia, pszichológia, pedagógia stb.) összefüggéseiről. Ez a horizont nem más, mint a filozófiai beállítódás ókori felbukkanásával együtt jelentkező sajátos *terapikus* ambíció, melynek több évszázados tradíciója Franklnál a fenomenológia és a mélylélektan prizmáján törik meg.

A logoterápia nézőpontja. Minden izmus kritikája

Frankl pályafutásának első könyvében az *Orvosi lélekgyógyászat*ban egyértelműen megfogalmazza a logoterápia feladatát: „Mint ahogy a filozófia története során már leküzdötték a pszichologizmust, valaminek a lélekgyógyászatban belül is le kell győznie azt, és ezt a valamit logoterápiának szeretnénk nevezni. Erre a logoterápiára – mint »szellemi megközelítésű pszichoterápiára« – jut az a feladat, hogy kiegészítse a szűkebb értelemben vett pszichoterápiát, és töltsse ki azt az űrt, amelyet megkísérlünk előbb elméletileg levezetni, majd a lélekgyógyászati gyakorlat alapján igazolni.” (Frankl 1997, 33.)

Meglátásom szerint e fenti programatikus célkitűzés alapján végezhető el egy komoly számvetés a logoterápia és egzisztenciaanalízis eredményességét illetően. Frankl intenciója világos: a logoterápia esetében egy olyan „alkalmazott” filozófiáról van szó, amely a pszichoterápia területén próbálja meg a korabeli filozófia eredményeit érvényesíteni. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy Frankl kiegészítésről beszél, és nem egy önálló lélekgyógyászati koncepció igé-

⁴ Achenbach (1987, 53.)

nyével lép fel. Természetesen ez nem zárja ki azt, hogy a logoterápia egy ilyen célkitűzés alapjául szolgálhatna.⁵ Nézzük meg azonban konkrétan, hogy mire gondol Frankl, amikor példaképről beszél. Az Edmund Husserl által megalapított fenomenológiai filozófiáról van szó, melynek minden bizonnyal egyik legismertebb és legmaradandóbb teljesítménye a pszichologizmusnak, mint tudományos eljárásnak nagyszabású kritikája.⁶ Husserl azon újdonsült empirikus, a pszichofizikai kutatást előtérbe helyező lélektani törekvés ellen harcol, mely a 19. század végén már a megalapozó tudomány szerepében tetszelgett. Eszerint a természettudományos bázist és igazolhatóságot ígérő pszichofizikai lélektan lenne az alapvető tudomány, amely más tudományok megalapozását biztosítja. Az érvelés lényege szerint a szubjektivitást tanulmányozó objektív empirikus tudomány, a pszichológia alapján minden tudományos ambíció értelmezhető, mivel a különböző tudományokban – célkitűzéseikben és eljárásaikban – a szubjektivitás törvényszerűségei érvényesülnek. Husserl egy sajátos tudományelméleti felfogás keretében, mely szerint a ténytudományok eljárásukban és tematikájukban elkülönülnek a normatív illetve a tisztán ideális vagy teoretikus tudományoktól, e felfogás ellenmondásait a logika területén mutatja ki. Amellett érvel, hogy egy induktív pszichofizikai tudomány nem alapozhatja meg a gondolkodás törvényszerűségét vizsgáló tisztán teoretikus logikát, mivel eljárása során már előfeltételezi a logikai elvek meglétét. Husserl törekvése olyan tudományos-módszeres filozófia, a fenomenológia megalkotása, amely képes előfeltételek és ellentmondások elkerülésével a megalapozás feladatát elvégezni.

Visszatérve a logoterápiához: a husserli pszichologizmus-kritika óriási hatást gyakorolt a tudományos érvelésben azokra a filozófusokra is, akik a Husserl által megjelölt fenomenológiai perspektívát nem, vagy csak részlegesen támogatták. Frankl pszichologizmus elleni érvelése is tulajdonképpen ebben, a főleg Husserl által kiváltott hatástörténeti sodrásban helyezhető el. Érvelése formálisan a husserli logikát követi, de természetesen a pszichoterápia praxisára alkalmazva, ugyanis Frankl a pszichologizmus ellentmondásos eljárását a lélekgyógyászatban bemutatandó, a pszichologizmus pszichogenezisééről beszél (Frankl 1997, 43.). Eszerint a lélekgyógyászat területén belül a pszichologizmust akkor tudjuk leleplezni, ha eljárását önmagára alkalmazzuk, tehát megkeressük azokat a motívumokat, melyek a pszichologizmus érvelése mögött meghúzódnak. A pszichologizmus megtestesítője Frankl számára természete-

⁵ Lásd Frankl egyik közeli tanítványának, Alfried Längle törekvéseit, aki a bécsi, hivatalosan elismert pszichoterápiás kiképzést szervező Osztrák Logoterápia és Egzisztenciaanalízis Társaságot vezeti. Längle önálló terápiás irányzatot hozott létre, ez a Personale Existenzanalyse (PEA), mely némileg eltávolodott a frankli tanoktól, de annak (fenomenológiai) kiindulópontját megőrizte (Längle 1995).

⁶ Vö. Husserl (1992), a pszichologizmus problémáját magyarul jól összefoglalja Mezei (1994).

sen a pszichoanalízis, amelyik mindenütt álarccokat lát; a vallás és a művészet a pszichoanalízis felfogása szerint nem más, mint a primitív ember menekülési kísérlete. E séma alapján – hangsúlyozza Frankl – a pszichologizmus is álarc, menekülés a megismerési és a döntési feladatoktól, másként fogalmazva: menekülés a valóságtól és a felelősségtől. A pszichologizmus mellett a naturalizmust, biologizmust, szociologizmust is kritika illeti. Frankl számára a különböző izmusok téves tudományfelfogás eredményei, melyek egy előzetesen felvett determinisztikus elv alapján tájékozódnak, és ezzel épp azt a területet sértik meg, amely az embernek leginkább sajátja: szabadságát, avagy antropológiai szóhasználatlaltal: szellemi dimenzióját.

Frankl ugyanis elkülöníti a pszichofizikai megnyilvánulásoktól a szellemi dimenziót, mely utóbbi az emberi szabadság és döntésképeség kifejezésére fenntartott filozófiai fogalom. Fontos hangsúlyozni, hogy Frankl ezt az elkülönítést kizárólag heurisztikusan fogja fel, vagyis a lélek és szellem elkülönített fogalmainak bevezetése tulajdonképpen egy megbonthatatlan egység aspektusait hivatott láttatni (Frankl 1997, 34.). Természetesen a logoterápia feladatát Frankl elsősorban a szellemi megnyilvánulások előtérbe helyezésével jelöli ki, ezért beszélhetünk a logoterápia esetében „szellemi megközelítésű pszichoterápiáról”.⁷

Magától adódik a kérdés, hogy a pszichofizikum és a szellem fogalmainak módszertani szétválasztása során mennyiben beszélhetünk a logoterápia esetében pszichoterápiáról.⁸ A szabadság és a döntés kiemelésével Frankl megközelítése rokonságot mutat a különböző humanisztikusnak nevezett irányzatokkal. A velük minden hasonlóság ellenére azonban Franklnak az a tézise, mely az ember önismeretének, önkibontakozásának lehetőségét az emberen kívülre helyezi, a humanisztikus irányzatoktól eltérő antropológiai nézőpontot feltételez: A logoterápia szerint az ember csak akkor nyeri el önmagát, ha képes az öntranszcendenciára, tehát képes valami olyasmit szándékolni, ami nem a pszichofizikai szükségletek és ösztönök birodalmába tartozik. Ennek alapján Frankl a *van* (Sein) és a *kell* (Sollen) kanti feszültségében véli felfedezni azt a dinamikát, ami az embert a priori meghatározza, és amit a pszichoanalízisben használatos „pszichodinamika” szakszó váltófogalmaként, „noodinamikának”⁹ nevez el (Frankl 1997, 84.).

⁷ Franklnál a szellemi dimenzió elsősorban a „szellem dacoló hatalmában” (Trotztmacht des Geistes) nyilvánul meg, melynek segítségével az ember képes a pszichofizikum törvényszerűségei ellenében állást foglalni. Ennek a témának életrajzi feldolgozását Frankl a koncentrációs táborokban átélt tapasztalatairól szóló könyvében végzi el (Frankl 1988).

⁸ Ez a kérdés a logoterápia rövid története során minduntalan felmerül, lásd: Längle (1995).

⁹ A noos (νόος) ész, értelmet, szellemet stb. jelent. Frankl a szellem (Geist) értelmében használja.

A dinamika lényege az ember értelemre, értékekre való irányultsága, melyet Frankl – szintén a pszichoanalízis szakzsargonja által befolyásolva – mint értelemre való törekvést (Wille zum Sinn) említ.¹⁰ De milyen értékekről, illetve értelemről van szó? Most érkezünk el a frankli logoterápia nézőpontjának filozófiatörténetileg legjobban kezelhető részéhez, hiszen a logoterápia alapterminusa a logosz (értelem, érték) Max Scheler értékfogalmához és antropológiai megfontolásaihoz kapcsolódik, akinek fő művét, *Formalizmus az etikában és a materiális étiketika*, Frankl bibliaként hordozta magával (Frankl 1981, 152.). Scheler Husserl korai filozófiájához kapcsolódva a fenomenológia belátásait eredeti módon az etika területén, vagyis az emberi cselekvés értékelésének tudományában kamatoztatja. Éppen ebben rejlik annak magyarázata, hogy miért kelthette fel Frankl érdeklődését Scheler filozófiája.¹¹ A scheleri praxisorientált szemléletmód, mely az emberi cselekvés összefüggéseire rámutatva hoz létre egy materiálisnak nevezett étiketikát és egy ezzel szorosan összefüggő személyiségelméletet, kiváló hivatkozási alapot és értelmezési keretet nyújtott a koncentrációs táborból hazatérő, és a pszichoterápiát újból pozícionálni akaró Franklnak. Előadásaiiban Frankl egyenesen úgy fogalmaz, hogy a logoterápia nem más, mint Max Scheler filozófiai belátásainak alkalmazása a pszichoterápiára, hasonlóan a binswangeri *Daseinsanalyse*hez, mely a heideggeri filozófia alapján teszi ugyanezt (Fabry/Lukas 1995).¹² Ennek alapján kerül előtérbe az egzisztenciaanalízis terminusa helyett a logoterápia kifejezés, amely az ember értelemre, értékekre irányulásának figyelembevételével gondolja át a lélekgyógyászat gyakorlatát. Tehát alapjában véve etikai tájékozódású felfogásról van szó. A célkitűzést akár a scheleri étiketika szó is jól megvilágítja: egy olyan etika, mely az emberi cselekvés megítélését értékek alapján végzi el. Mivel elsősorban a logoterápia filozófiai nézőpontját szeretnénk rögzíteni, foglaljuk össze Max Scheler etikájának lényegét. Ez azért is hálas feladatnak fog bizonyulni, mert meglátásom szerint Frankl gondolkodásának minden lényeges eleme oly szorosan kötődik Scheler etikájának és antropológiájának fogalmiságához, hogy tulajdonképpen a logoterápia legtöbb új

¹⁰ A freudi Wille zur Lust, valamint az adleri Wille zur Macht, konnotációiról van szó.

¹¹ Érdeemes megjegyezni, hogy a kiemelkedő fenomenológusok közül egyedül Scheler olvasta és vette komolyan a pszichoanalízist. Scheler szerepéről a francia fenomenológia kialakulásában lásd Waldenfels (1998).

¹² Frankl előadását tanítványa Elisabeth Lukas tette közzé (Fabry/Lukas 1995). Nyilvánvaló, hogy az előadásban Frankl egy kicsit erőteljesen fogalmaz. A *Daseinsanalyse* nem teljesen a heideggeri filozófia alkalmazása a pszichoterápiában, hanem mint megértési horizont a pszichoanalízis antropológiai korrekciója. Fontos azonban észrevenni, hogy a logoterápia esetében Max Scheler és a fenomenológia filozófia nemcsak mint megértési horizont fungál, hanem a módszertani megfontolásokra vagy éppen azok elvetésére irányuló érvelésekre is rányomja a bélyegét.

szerűnek tűnő fogalma filozófiailag a scheleri etika és antropológia alapján értelmezhető.

Scheler alaptörekvéseként az ész/érzékeség szétválasztás tarthatatlanságának kimutatását jelölhetnénk meg. Eszerint a filozófia története során makacsul tartotta magát egy előítélet, mely az észet és ezzel együtt a rendet és a törvényt élesen szétválasztotta az érzékiségtől, az érzelemtől, pl. a szeretettől és a gyűlölettől (Scheler 1979). Ez utóbbiak kialakulását az ember pszichofizikai szervezetétől függőnek és a történelem hatásának tulajdonították. Scheler szerint ezzel a felfogással az a legnagyobb baj, hogy fel sem lehet vetni azt a kérdést, van-e tiszta érzés, tiszta gyűlölet vagy tiszta szeretet? Tiszta érzés abban az értelemben, hogy független az ember pszichofizikai szervezetétől, és ennek megfelelően eredeti törvényszerűséggel rendelkezik, akárcsak a tiszta gondolkodás, melyet – mint azt már érintettük – Husserl próbált meg fenomenológiai alapon a pszichologizmus felfogásától mentesíteni. Így történhetett meg, hogy csak kétféle szemlélet érvényesült az etika eddigi története során: a racionális etika, illetve a relatív, empirikus és érzelmi etika. Vajon nem létezik-e – teszi fel a kérdést Scheler – egy olyan etika, mely abszolút a priori és egyben érzelmi? Scheler ezen a ponton olyan szerzőkre utal, akik kifejtetlenül ugyan, de ilyen álláspontot képviseltek. Augustinusról és Pascalról („szív logikája”) van szó. Scheler álláspontja egyértelmű: „... van a tapasztalatnak egy olyan formája, amelynek tárgyai az »értelem« elől teljesen *el vannak zárva*; s irányukban az értelem olyan vak, mint a fül vagy a hallás a színnel szemben; a tapasztalat olyan fajta azonban, amely valóban objektív tárgyakat és közöttük objektív rendet állít elénk – éppen az *értékeket*, továbbá a köztük lévő rangsort. S ennek a tapasztalásnak a rendje és törvényei éppolyan meghatározottak, pontosak és beláthatók, mint a logikáé és a matematikáé.” (Scheler 1979, 390.)

A fenti idézetből világos, hogy Scheler etikáját az általa objektív tárgyaknak nevezett értékekre, valamint a tapasztalás sajátos formájára építi. Fogalmazzuk meg azonban pontosabban, hogy Scheler mit ért értékek alatt, illetve milyen tapasztalási képességről beszél, amikor arról van szó, hogy ezeket az értékeket és a köztük lévő rangsort felismerjük. Scheler többek közt a fenti megfontolásoktól vezérelve a kanti etika formalizmusával száll szembe. Egy formális etika helyett a materiális érték-etika programját vázolja. Formális Kant etikája Scheler számára, mert az emberi cselekvés moralitását annak formájától teszi függővé, vagyis attól, hogy egy cselekvés által megerősített szabály általánosítható-e annyira, hogy az feltétel nélkül (törvényként) érvényesüljön. Gyakran emlegetett példa: ha rendszeresen csak akkor tartom be a szavam, amikor nekem megfelel, akkor fel kell tennem a kérdést, hogy vajon ezt a szabályt általános szintre (törvényre) szeretném-e emelni, tehát mindenki csak akkor tartsa be a szavát, ha az neki megfelel. A formális megközelítéshez képest a scheleri érték-etika a materiális hangsúlyozza, miszerint nem a forma, hanem

a cselekvés által megvalósított tartalom (érték) dönt a moralitásról.¹³ Eszerint egy cselekvés akkor morális, ha egy jót létrehoz, megvalósít. Az etikai matéria a forma törvényszerűségével szemben tehát az érték. A scheleri fenomenológiai etika a morális tudat adottságaiból (értékfenomének) indul ki.

De mik ezek az adottságok? Scheler szerint az értékek nem a dolgok és emberek tulajdonságai (ahogyan a színt is el tudom különíteni attól a tárgytól, amely azt hordozza), hanem függetlenek az általános értelemben vett materiális tárgyak világától. Az értékek a priori módon, egy sajátos intuíción keresztül, mint ideális tárgyak foghatók fel. Az értékek léte nem empirikus értelemben észlelhető objektív tárgyi tartalom, hanem a belső szemlélet által érzékelhető objektív szellemi kvalitás, amely akkor is létezik (érvényes), ha a konkrét érték hordozó már nem létezik. (Scheleri példa: konkrét barátban csalódni nem azonos azzal a kijelentéssel, hogy „a” barátságban is csalódtunk.) Itt nyilván arról a tapasztalatról van szó, amit a fenti Scheler idézetben olvashattunk. Egy szellemi látásról és érzésről, amely különbözik az észlelés sajátosságaitól. E szellemi érzés biztosítja az objektív értékek és az azok között érvényesülő rangsor belátását. Scheler vázolja az értékmodalitások hierarchikus táblázatát, amely a kellemes–kellemetlen értékeiktől a szent–szentségtelen értékmodalitásáig terjed. Ez az érték rangsor a *Formalizmus* gondolata szerint mindenki által intuitíve belátható, ezért az etika megalapozása ezen értékek felismerésével automatikusan megtörténik.

Scheler etikájának rövid összefoglalása után térjünk rá végre Frankl logoterápiájára. Az eddigiek alapján aránylag egyszerű a feladatunk: a scheleri alapfogalmakat kell behelyettesítenünk a megfelelő frankli terminológiával. Frankl Scheler nyomán elfogadja az értékek objektív mivoltát, valamint azt a sajátos szellemi képességet, mellyel az értékeket felismerjük. Ezt a képességet Frankl, a freudi pszichoanalízis konnotációinak újból teret engedve, szellemi tudattalannak nevezi. A szellemi tudattalan az ösztönös tudattalannal áll szemben, ugyanis a tudatos és tudattalan határa könnyen átjárható, de az ösztönös és szellemi közötti határt határozottan kell meghúzni (Frankl 2002). Eszerint az ember ott is „tulajdonképpen” (autentikus) tud lenni, ahol tudattalan; de a tulajdonképpeni döntésre képes felelős létről csak akkor beszélünk, ha nem ösztönös. Frankl a szellemi tudattalan részletesebb elemzésének érdekében a lelkiismeret jelenségére hivatkozik. A lelkiismeret működése bizonyítja, hogy az egzisztencia alapjában véve tudattalan, vagyis prelogikus, premorális. Lényegét tekintve a lelkiismeret intuitív funkció, a döntéshozatal során a megvalósítandót először felismeri: egy konkrét személy konkrét lehetőségeként egy konkrét szituációban. Amit felismer, az nem más, mint amit Scheler etikájában

¹³ Scheler etikai nézeteinek rekonstrukciójánál Annemarie Pieper könyvére támaszkodom (Pieper 2000).

situációs értéknek nevez. Ezt a minden helyzetben az individuumra vonatkoztatott situációs értéket Frankl értelemnek hívja. Eszerint az ember a lelkiismeret által egy konkrét helyzet felhívó jellegű értelmét ismeri fel, és arra felel (felel-ős), vagyis egy feladatba vonódik be. A szellemi tudattalan és a lelkiismeret jelensége képezi tehát Franklnál az értékek felismerésének lehetőségét, amely – akárcsak Schelernél – irracionális, és az ösztönök mechanisztikus jellegétől elkülöníthető, spontán intuitív képesség. Franklnál viszont az érték fogalma háttérbe szorul, mivel Schelertől eltérően a logoterápia a mindenkori konkrét situációra koncentrálna. Tulajdonképpen Jasperst és Kantot követve, Frankl a tér és idő kategóriája mentén korlátozza az ember megismerő képességét. A logoterápiában az értékek absztrakt „értelem-univerzálék”, melyek nem megvalósíthatók. Ami megvalósítható, az értelem, és pedig egy situációban felmerülő feladatként, amely a konkrét személlyel áll összefüggésben. Ezért van az, hogy a logoterápiában mindig az itt és most értelmére helyeződik a hangsúly. Az élet egészének értelme kérdésként jelen van, de megvalósítási lehetőségként nincs. Ezt Frankl elemzéseiben az értelem feletti fogalma kapcsán érintőlegesen tárgyalja (Frankl 2002).¹⁴ Scheler meglehetősen részletes táblázata az értékek hierarchiájáról Franklnál leegyszerűsödik (relativizálódik). Alapvetően három értékmodalitást és ennek alapján három értelem kategóriát különböztet meg: az élmény (pl. egy táj szemlélése), az alkotói (valaminek a létrehozása), valamint a beállítódási (megváltoztathatatlan situációban a hozzáállás változtatása) értéket, illetve értelmet. E három értelemsík hierarchiája személyfüggő, de Frankl szerint az első kettő, tehát az élmény és az alkotói értelem prioritással, a beállítódási értelem pedig szuperioritással rendelkezik, mivel ez utóbbi az extrém situációkban fellépő értelemmegvalósítás lehetősége.

Frankl terapeutikus ambícióit is Scheler-rekonstrukciónk alapján vizsgálhatjuk meg. Láttuk, hogy Scheler egy bizonyos szellemi képességre hivatkozik az értékek felismerése kapcsán. Ez az emberben lévő képesség az értékek világos felismerése révén alapozza meg az etika lehetőségét. A leggyakoribb érv Scheler felfogásával szemben az, hogy nem képes megmagyarázni, miért nem ismeri fel kivétel nélkül mindenki ezeket az értékeket, ha azok egyértelműen beláthatók. Ebben a helyzetben a fenomenológusok értékvakúságra hivatkoznak (Hildebrand 1969, 148. o.). Frankl logoterápiája erre a jelenségre összpontosít. Az értékvakúság Frankl fogalmazásában az értelemnélküliség állapota, egy helyzet, vagy az egész élet értelmének kétségbe vonása. A logoterápia és

¹⁴ Természetesen az előzőekben vázolt gondolatmenetben Scheler mellett a logoterápia másik gyökere is tetten érhető, nevezetesen a freudi pszichoanalízis. Erre e tanulmány keretén belül nem térek ki, csak jelzem, hogy a logoterápia gondolati háttérének teljes feldolgozásához Franklnak a másik két bécsi pszichoterápiás iskolához (Freud és Adler) való kapcsolódásait, sőt a többi filozófusra (Kant, Jaspers, Hartmann, Heidegger stb.) történő hivatkozásait is figyelembe kellene venni.

egzisztenciaanalízis elemzése szerint az ember a társadalmi, történelmi változások eredményeképpen fokozatosan elvesztette orientációjának mérföldköveit: egyrészt ösztöneit nem élheti ki direkt módon, másrészt a tradíció sem képes választ adni az új kihívásokra. Frankl szerint olyan korszakban élünk, amelyben az értelmetlenség érzése, az egzisztenciális vákuum állapota az emberiség nagy részét hatalmába kerítette. A logoterápia specifikus célkitűzése abban rejlik, hogy az emberben spontán meglévő értelem felismerő, valamint értelmet megvalósító képességet, és az ehhez kapcsolódó döntést, és felelősségvállalást egy sajátos szókratészi stílusban felfogott terápiás folyamatban támogassa. A logoterapeuta nem értelemmel gyógyít, tehát nem oktrojál, hanem az egzisztenciára összpontosító elemzés és terápiás folyamat segítségével a személy saját testre szabott értelem felismerését segíti elő. Az értelem, a logosz az, ami gyógyít, nem a terapeuta.

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy Frankl – noha sajátos módon átalakítva és leszűkítve – teljesen átveszi a scheleri filozófia alapbeállítódását. A logoterápia alapfogalmait, melyek nagyrészt az eredeti scheleri jelentést hordozzák, a pszichoanalízis vonzaskörének engedve egyfajta eklektikus légkör övezi. A szellemi tudattalan fogalmát be lehetne állítani abba az értelmezési sorba, melyben a mélylélektan jeles képviselői kapnak helyet, de ekkor fennáll annak a veszélye, hogy elveszítjük a logoterápia filozófiai nézőpontját, márpedig a tudattalan (Freud), kollektív tudattalan (Jung) és a családi tudattalan (Szondi) fogalmaihoz képest a szellemi tudattalan fogalma egy másfajta értelmezési perspektívát nyit meg.

Foglaljuk össze az eddigiek alapján a logoterápia és egzisztenciaanalízis filozófiai nézőpontját. A logoterápia a fenomenológiai filozófia sodrásában mindenekelőtt a pszichologizmus kiküszöböléséért harcol. Ez a törekvés tekinthető a logoterápia lényegi elemének. Ezen kívül a logoterápia a pszichologizmus eljárásának kiiktatásával megfogalmazott antropológia és etika, amely a scheleri filozófia keretében mozog. Az egzisztenciaanalízis által kidolgozott antropológia alapfogalmai a szellem, szellemi tudattalan és öntranszcendencia, az etikáé pedig a szabadság, döntés, valamint az értelem, érték és felelősség fogalmai, melyek közül a két utolsó az etikai és antropológiai dimenziót összekapcsolni hivatottak. Végül a logoterápia és egzisztenciaanalízis felfogható úgy is, mint egy filozófiai ambícióval megfogalmazott elméleti és gyakorlati keret, melynek alapján a különböző segítő foglalkozások célkitűzései és módszerei átgondolhatók. Talán érdemes megemlítenünk azt is, hogy a logoterápia az etikára alapozott lélekgyógyászat lehetőségét hordozza magában. A felsorolt szempontok Frankl munkásságában szorosan összefüggenek. A logoterápia másodlagos irodalmát is az említett szempontok eltérő aránya határozza meg. Megfigyelhető például, hogy a logoterápiának és egzisztenciaanalízisnek mint elfogadott pszichoterápiás irányzatnak az elismertetése, általában a pszichologizmus kritikájának enyhülését hozza ma-

gával. Frankl esetében is igaz, hogy az általa kiváltott hatások leválni látszanak a már nála is ingadozó képet mutató célkitűzésekről. Ennek részleteit nem szándékozom ismertetni, inkább tekintsünk abba az irányba, amit a nagy vonalakban elsajátított nézőpontunk motivál.

A logoterápia nézésiránya. Felelősségre való nevelés

A logoterápia nézésiránya a felelősség jelensége. A felelősség Franklnál a döntéshozásban, mérlegelésben és az emberi szabadságban van megalapozva. A logoterápia (értelem általi gyógyítás) tulajdonképpen célkitűzésének gyümölcse a felelősség. Annál az értékek vakságában szenvedő embernél, aki egy adott szituációban nem lát értelmet, vagy akár egy tartós értelemnélküli állapotban (egzisztenciális vákuum) találja magát, szükségszerűen döntési problémák lépnek fel, és a felelősség vállalás is elmarad. Felelősségről csak akkor beszélhetünk, ha annak a szituációnak, amelyben épp benne vagyunk, értelmét látjuk, és azt megvalósítani szeretnénk. Az értelem felismerése spontán módon döntést von maga után, az értelem (feladat) megvalósításának döntését, melynek sikeressége a felelősség megjelenésében csúcspontot ki. Az értelem felismerésének „szerve” a lelkiismeret, melynek „működését” Frankl egyfajta belső történést, párbeszédnek fogja fel. Ezt a gondolkodásban-érzésben lezajló spontán történést mint belső dialógust támogatja meg egy világnézetileg nyitott, de az érvelés művészetét követő szókratészi dialógus, amely a terápiában résztvevő helyzetének nem az okaira összpontosít, hanem saját érvelésére, értékelésére és az értelemmegvalósítás lehetőségeire. A szókratészi dialógus a konkrét helyzettől distanciát teremtve az öntranszcendencia kibontakozását segíti elő az értelem és a felelősség irányába. Frankl egzisztenciaanalízisének kiindulópontja, valamint a logoterápia célkitűzése egybeesik: az embernek mint felelős-létnek feltételezése, elfogadása, kibontakoztatása. Annak érzékeltetésére, hogy Frankl mennyire komolyan gondolja az emberi szabadság és felelősség jelenségeit, idézzünk hosszabban az *Orvosi lélegzõgondozásból*:

„Mi hát a felelősség? A felelősség az, amire az embert ránevelik (erziehen) – s ami alól az ember kivonja magát (entziehen). Ezzel már a nyelv bölcsessége is utal arra, hogy az emberben olyan ellenerők hatnak, amelyek őt visszatarthatni igyekeznek attól, hogy a neki lényege szerint kijáró felelősséget magára vegye. És valóban – van valami a felelősségben, ami mérhetetlen. S minél hosszabban és alaposabban törjük a fejünket, annál inkább ráeszmélünk erre, míg egyfajta szédülés vesz rajtunk erőt. Elmélyülve ugyanis az emberi felelősség lényegében, megborzadunk: van valami *félelmetes* az ember felelősségében – s egyúttal valami *felemelő* is! *Félelmetes* tudni azt, hogy minden pillanatban felelősséget viselek a következő pillanattá: hogy minden döntés, a legkisebb s akár a legnagyobb ‘örök időkre’ szól: hogy minden pillanatban egy lehetőséget,

épp ama pillanat lehetőségét valósítom meg, vagy szalasztom el. (...) De mégis *felemelő* tudni azt, hogy saját jövőm, s vele a dolgoké, a körülöttem élő embereké – valamiképp, még ha a legcsekélyebb mértékben is – minden pillanatban az én döntésemtől függ. Amit döntésem által megvalósítok, általa 'létrehozok a világban', azt belemenekítem a valóságba és ezzel megmentem a múltlandóságtól." (Frankl 1997, 59.)

A logoterápia látótávolsága. Orvosi és/vagy filozófiai lelki gondozás

Egy szemléletmód általános horizontja, magától értetődősége miatt tematizálatlan marad. Frankl a lélekgyógyászatot, a pszichologizmus, redukcionizmus és patologizmus kiküszöbölésének szándékával az orvostudomány „anyai ölébe” szeretné visszavezetni, amely a logoterápia erőfeszítéseinek eredményeképpen fokozatosan rehumanizálódik (Frankl 1997, 14.). Az említett feladat megvalósítása során Frankl az orvostudomány szóban szereplő tudomány fogalmát elsősorban filozófiai értelemben használja. Mint az kiderült, Frankl lélekgyógyászati elemzése filozófiai vizsgálódások eredményire támaszkodnak és úgy formailag, mint tartalmilag azok jellegzetességeivel bírnak. Ezen kívül a terápiás ambíciók is filozófiai indíttatásúak. Amennyiben Frankl szándékait jól értelmezzük, az orvosi lelki gondozást megelőzné egyfajta filozófiai lelki gondozás vagy terápia, melyek a logoterápia elméletében és gyakorlatában szétválaszthatatlanul összefonódnak.¹⁵ A logoterápiában a filozófiai terápia dimenziója elsősorban az embernek önmagához és a világhoz való viszonyára, beállítódásai megváltoztatásának lehetőségeire, világnézeti-etikai érvelésére, érték és értelem orientációjára fókuszál. Ennek foganatosítása során a hétköznapi beállítódásnak a filozófiaival történő felcserélésével éri el a terápiás hatást. Konkrétabban: a logoterápia filozófiai értelemben vett terápiás jellege az átfogó antropológiai szemlélet kialakításában, valamint az általános logoscentrikusságban mutatkozik meg. Az ember „világban-való-létként” és öntranszcendenciát foganatosító létezőként a szabadság, érték, értelem és felelősség jelenségeiben bontakozik ki. Ezért szisztematikus szempontból a logoterápia – noha Frankl következetesen a pszichoanalízis szakmai tekintélye általi legitimáció lehetőségére hivatkozik – meglehetősen nehezen sorolható be a különféle naturalisztikus értelemben elkötelezett lélekgyógyászati koncepciók sorába. Frankl logoterápia- és egzisztenciaanalízisének törekvései, freudi termino-

¹⁵ Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az *Ärztliche Seelsorgét* a magyar könyv „orvosi lélekgondozásként” fordítja. Frankl szándékait, valamint a Seelsorge szónak a német és magyar nyelvben betöltött jelentésvilágát figyelembe véve az „orvosi lelki gondozás” lett volna a szerencsésebb fordítás.

lógiaiba bújtatott nyelvezete ellenére a pszichoanalízis hátterét képező irányzékától eltérő filozófiai tradícióhoz kapcsolódik. Ennek részleteibe nem megyünk bele, hanem inkább az orvosi és a filozófiai lelki gondozás összefüggéseire utalunk, majd arra térünk ki, hogy Frankl logoterápiájának mely aspektusaiban nyilvánul meg egyértelműen a terápia sajátosan filozófiai indíttatása és elköteleződése.

Az antik görög kultúrával kialakuló filozófia különböző területeinek (etika, metafizika, logika) eredményei a kezdetek óta meglévő – az egyénre és a társadalomra vonatkoztatott – terapeutikus célkitűzések mentén nyerték el tétjellegüket. Az ókori görög filozófia számára az orvos mestersége, tudománya példaképpül szolgált a különböző problémák felvetésében, megfogalmazásában és azok megoldásában (orvoslásában). A matematika és a természet leírására törekvő tudomány mellett ez volt az a terület, amely a klasszikus görög kultúrában, a nevelés és képzés szerves elemeként, a filozófia etikai kérdésfelvetéseit motiválta.¹⁶ Köztudott a testi és lelki egészség kölcsönhatásának gondolata és gyakorlata az ókori görögöknél, az viszont kevésbé, hogy ebben az összefüggésben a filozófia (a bölcsesség szeretete) a lélek egészségét fenntartó és gyógyító szerepben jelenik meg. Szókratész a gymnasionban a szépnek tartott ifjút lelkileg akarja szemrevételezni, abból kiindulva, hogy egy igazán szép és derék ifjú filozófiát művel (szereti a bölcsességet), és ezért hajlandó egy kis beszélgetésre,¹⁷ ugyanis filozófiát gyakorolni Platónnál egyet jelent a lélek gondozásával.¹⁸ Ez a felfogás kiemeli a filozófia praxis jellegét, tehát azt, hogy gondolkodás és életmód formáló tevékenység, másként: terápia.¹⁹ Természetesen e tevékenységhez a különböző filozófiai iskolák eltérő kiindulópontot, illetve módszertant alkalmaztak. A filozófia kezdeti terapeutikus ambíciói is elkülöníthetők aszerint, hogy az illető gondolkodó a filozófia hatását milyen összefüggésben értelmezte.

A logoterápia sajátos áttételeken megfogalmazott álláspontja elsősorban a szókratészi-platóni tradícióhoz kapcsolható, ahol a filozófia önmagában a lélek gondozásával egyenlő. Ennek a tradíciónak a folytatásaként emelhető ki például Aquinói Szent Tamás is, aki szerint a filozófia a lélek gyógyítására szolgál (*cura animorum, curatio spiritualis*), ahogyan az orvostudomány a test gyógyítására. A felvilágosodás filozófiájában a logika szerepének előtörésével a filozófia gyakran mint „*medicina mentis*” jelenik meg, így például Kantnál a fi-

¹⁶ Ennek részletes elemzése a görögöknél: Jaeger (1954).

¹⁷ Platón *Kharmidész* (154e–155a), in: Platón (1984).

¹⁸ Platón *Kratülosz* (440), in: Platón (1984). A lélek gondozásának platóni koncepciójához lásd Patočka (2001).

¹⁹ A filozófiát mint életformát és szellemi gyakorlatot részletesen elemzi: Hadot (1981), német fordítása: Hadot (1991).

lozofia az ész egészségére törekszik, ezért annak gyógyszere.²⁰ A huszadik században Husserl fenomenológiai filozófiája is tulajdonképpen ezt a célkitűzést követi, az általunk már némiképp érintett pszichologizmus-kritikával, amely önmagában a tudat igényes gondozásának feltételeként lép fel, és egy új önismeretet célzó módszertani filozófiával, amely elkülönül a természettudomány és a hétköznapi ismeretszerzés módjától.²¹

Amint az eddigiekből kiderült, Frankl Scheler közvetítésével kapcsolódik a fenomenológia alaptételeihez, de nála a filozófia (fenomenológia) terápiás hatásának kérdése az orvosi-lélekgyógyászati praxis problémafelvetésével együtt jelentkezik, amely szinte kizárólag a természettudomány elmélete és technikája alapján tájékozódott. Frankl logoterápiájának, akárcsak a többi, elsősorban a fenomenológiához kapcsolódó pszichoterápiás törekvéseknek (pl. Binswanger illetve Medard Boss *Daseinsanalyse*) lényegi teljesítménye, az orvosi és általában a segítő foglalkozások gyakorlatában meglévő filozófiai előfeltevések leleplezése. Ebből a szempontból tehát nemcsak a filozófia gyakorlásához lényeges az orvosi nyelvezet és gyakorlati horizont, hanem – a tudományoknak a filozófiáról való fokozatos leválása ellenére – fordítva is: az orvostudomány és az erőteljesen praxisorientált pszichoterápia számára a filozófiai gondolkodásmód és igényesség perdöntő lehet, nemcsak a lélekgyógyászat elméletének pontosításában, hanem a konkrét gyógyító, segítő tevékenységben is. A szenvedő ember (páciens), valamint a terapeuta egyaránt a lélek gondozásának filozófiai értelemben vett gyakorlatára szorul, de maga a lélekgyógyászat is igényli azt a „terápiát”, amit a filozófiai gondolkodásmód jelent és képvisel, amennyiben nem akarja az embert kizárólag a mindenkori természettudomány eredményeinek kiszolgáltatni.

A továbbiakban pontokba szedve emelem ki Frankl munkásságából azokat az elemeket, melyeknek kibontásával a logoterápia filozófiai-terápiai horizontja tematizálódik.

1. Frankl talán egyik legfontosabb érve a *vitázás művészetének újraélesztése* a terápia során, hiszen az orvosoknak és más segítő foglalkozású szakembereknek rengeteg filozófiai jellegű kérdést tesznek fel (ezek közül kiemelten a „mi az élet értelme kérdését”). Amennyiben előzetes patológiai sémákkal közeledünk különböző világnézeti problémákhoz, elvétjük azt a síkot, amit a terapeuta folyamat felkínált nekünk. Ez a sík pedig szellemi. Tehát – emeli ki jelentőségteljesen Frankl – meg kell tanulni vitába szállni, érvek ellen mindenekelőtt érvelni kell. Ezzel kapcsolatban Frankl egyenesen az orvos ismeretkritikai gyermekszobáját kéri számon, vagyis a segítő tevékenységet folytató filozófiai-világnézeti jártasságát. A számolás hibáját – hangsúlyozza Frankl – nem

²⁰ A terápia szó jelentéséről ókortól napjainkig lásd Ritter (1998).

²¹ Vö. Husserl (2000, 64 §).

pszichiátriai tevékenységgel tárjuk fel, hanem utánaszámolunk, tehát elvégzünk egy matematikai műveletet.

2. A frankli logoterápia másik, filozófiai értelemben fontos terapikus eleme a *lelki és szellemi dimenzió módszertani szétválasztása*, melynek heurisztikus jellege a lélekgyógyászat antropológiai összefüggéseire mutat rá. Ezen kívül az öndistancia és beállítódás váltás gyakorlatát erősíti.

3. Filozófiailag, illetve *etikailag hangolt a logoterápia célkitűzése*, elsősorban a döntési szabadság és a *felelősség* jelenségének hangsúlyozásával.

4. A *pszichologizmus kritikája* egyszerre gyakorol terapikus hatást a pszichoterápia tudományának művelésére, de a fakticitásra összpontosító terápia eljárását és érvrendszerét is meghatározza. Frankl mindenekelőtt a freudi metapszichológia felszámolására tesz kísérletet, rámutatva arra, hogy az etikai és metafizikai kérdésfelvetés nem szűkíthető a metapszichológia értelmezési kereteibe. Ennek kapcsán Frankl egyenesen metafizikailag átgondolt szemléletről ír (Frankl 1996, 76.), melynek következtében a vallás, a művészet és a filozófia a lélekgyógyászat legitím eszközrendszerét képezhetik.²²

5. Filozófiai szempontból egyértelműen relevánsnak számít az *érték*, illetve *értelem* felismerésének és megvalósításának egyénre gyakorolt terapikus hatása.

6. A *logoterápia módszertana* is szorosan kapcsolódik a filozófiához. Frankl egyrészt a szókratészi dialógus fontosságát emeli ki, másrészt a logoterápia konkrét eljárásainak (paradox intenció, dereflexió és a beállítódás moduláció) vonatkoztatási rendszerét nagyrészt a fenomenológia módszertana képezi.²³

A felsorolt szempontok alapján összegzésként megállapítható, hogy a logoterápia kettős értelemben is értelmezhető filozófiai terápiaként. Elsősorban a lélekgyógyászat elméletét és gyakorlatát korrigálja a segítő foglalkozások elméleti összefüggéseinek és következményeinek feltárásával, tehát szűk értelemben vett filozófiai terápiát gyakorol az élet szolgálatára elkötelezett cselekvésekre. Másodsorban pedig, mint konkrét terápiás gyakorlat, a filozófiában rejlő lehetőségeket használja ki, és azokat – az empirikus megfigyelésekkel összekapcsolva – a konkrét pszichoterápiás vagy tanácsadási helyzetben alkalmazza.

Frankl nézőpontjának felvillantásával sommásan megválaszolhatók azok a logoterápiának címzett elmarasztalások, melyeket a dolgozat elején megemlítettünk. Megtett utunk alapján kiemelhetjük, hogy a logoterápia filozófiai nyelvezetét a pszichológiai értékelésben nem hátrányként kellene bemutatni, hanem még radikálisabban számon kérni, hiszen adott esetben Frankl komoly filozófiai kérdésekbe bonyolódik bele anélkül, hogy azt kidolgozná, vagy pontos irodalmi utalást tenne. Természetesen ehhez egy olyan pszichológiai hozzá-

²² A logoterápia és vallás összefüggéséről lásd Frankl (2002), illetve Sárkány (1997).

²³ Vö. Frankl (1993).

állás szükségeltetik, amely a filozófiát is legalább olyan komolyan veszi, mint például a fiziológiát. A filozófiai praxist művelők vádja, miszerint a logoterápia nem lenne más, mint pszichoterápiás köntösbe bujtatott álfilozófia, könnyen megválaszolható hasonló szintű érveléssel, nevezetesen a filozófiai köntösbe bujtatott álpszichoterápia vádjával, annak érzékeltetésére, hogy a kölcsönös vádaskodás helyett inkább a filozófia és terápia fogalmainak tisztázására koncentráljunk.

A filozófiai gondolkodás – jó esetben – mindig az igazság szolgálatára vállalkozott. Az igazság felismerésének és elismerésének nevelő hatása a nyugati kultúra egyik pillérére adja, melyet legpregnansabban Platón híres barlang hasonlata fogalmazott meg. A logoterápia különböző területeken (pszichoterápia, pedagógia, stb.) történő felelősségteljes értelmezése és alkalmazása abból a tényből indulhat ki, amelyet Heidegger éppen a platóni barlang hasonlat kapcsán fogalmazott meg: „az ember – az igazság lényegét a létezőre vonatkozó képzetalkotás helyességével azonosítva – »ideák« szerint gondolkodik, minden »valóságost« értékek szerint becsül. Nem az a döntő elsősorban, hogy milyen ideákat és milyen értékeket feltételez, hanem, hogy egyáltalán »ideák« alapján magyarázza a valóságost, hogy egyáltalában »értékek« alapján mérlegeli a »világot«” (Heidegger 1994, 102.).

IRODALOM

- ACHENBACH, GERD, B. (1987): *Philosophische Praxis*. Dinter, Köln.
- FABRY, JOSEPH-LUKAS, ELISABETH (1995): *Auf den Spuren des Logos: Briefwechsel mit Viktor E. Frankl*. Quintessenz, Berlin-München.
- FRANKL, VIKTOR E. (1981): *Die Sinnfrage in der Psychotherapie*. Pieper, München.
- FRANKL, VIKTOR E. (1988): *...mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor*. Fordította: Buck Vera és Gorzó Andrea. Pszichoteam Mentálhigiénés Módszertani Központ, Budapest.
- FRANKL, VIKTOR E. (1993): *Theorie und Therapie der Neurosen: Einführung in die Logotherapie und Existenzanalyse*. UTB für Wissenschaft, München; Basel.
- FRANKL, VIKTOR E. (1996): *Der leidende Mensch. Anthropologische Grundlagen der Psychotherapie*. Hans Huber, Bern-Göttingen-Toronto-Seattle.
- FRANKL, VIKTOR E. (1997): *Orvosi lélegzőgondozás: A logoterápia és egzisztencia-analízis alapjai*. (Fordította: Jakabffy Imre, Jakabffy Éva.) Ur, Budapest.
- FRANKL, VIKTOR E. (2002): *Tudattalan Isten. Pszichoterápia és vallás*. (Fordította: Varga Judit, Bircsák Anikó, Varga Zsófia.) EuroAdvice, Budapest.
- HADOT, PIERRE (1981): *Exercices spirituelles et philosophie antique*. Études Augustiniennes, Paris.
- HADOT, PIERRE (1991): *Philosophie als Lebensform. Antike Exerzitien der Weisheit*. Fischer, Frankfurt am Main.
- HEIDEGGER, MARTIN (1994): „...költőien lakozik az ember...”: *Válogatott írások*. (Fordította: Bacsó Béla, Hévízi Ottó, Kocziszky Éva, Pongrácz Tibor, Szijj Ferenc, Vajda Mihály.) T-Twins-Pompeji, Budapest-Szeged.

- HEIDEGGER, MARTIN** (1996–97): *Fenomenológiai Aristoteles-interpretációk (A hermeneutikai szituáció jelzésére)*. (Fordította: Endreffy Zoltán és Fehér M. István.) Existentia–Societas Philosophia Classica, Szeged–Budapest.
- HÉZSER GÁBOR** (1991): *A pásztori pszichológia gyakorlati kézikönyve*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
- HILDEBRAND VON D.** (1969): *Sittlichkeit und ethische Werterkenntnis*. Halle. Neuauflage, Darmstadt.
- HUSSERL, EDMUND** (1992): *Logische Untersuchungen, Erster Band*. (Gesammelte Schriften/Edmund Husserl. Elisabeth Ströker szerk.) Meiner, Hamburg.
- HUSSERL, EDMUND** (2000): *Karteziánus elmélkedések*. Fordította: Mezei Balázs, Atlantisz, Budapest.
- JAEGER, WERNER** (1954): *Paidea. Die Formung des Griechischen Menschen*. Walter de Guyer & Co, Berlin–Leipzig.
- LÄNGLE, ALFRIED** (1995): Logotherapie und Existenzanalyse – eine begriffliche Standortbestimmung. In: *Existenzanalyse*, 1: 5–15.
- MEZEI BALÁZS** (1994): Pszichológista volt-e Franz Brentano? In: Brentano, Franz: *Az erkölcsi ismeret eredete*. (Fordította: Mezei Balázs.) Kossuth, Budapest.
- NÉMETH DÁVID** (1993): *Isten munkája és az ember lehetőségei a lelkipozásban*. Kálvin János Kiadó, Budapest.
- PATÓČKA, JAN** (2001): *Európa és az Európa utáni kor*. Fordította: Németh István. Kalligram, Pozsony.
- PIEPER, ANNEMARIE** (2000): *Einführung in die Ethik*. UTB Wissenschaft, Tübingen–Basel.
- PLATÓN** (1984): – összes művei. Európa, Budapest.
- RATTNER, JOSEF** (1997): *Klassiker der Tiefenpsychologie*. Bechtermünz, Augsburg.
- RITTER, J.–GRÜNDER, K.** (szerk.) (1998): *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Bd. 10. Scwabe & Co AG, Basel.
- SÁRKÁNY PÉTER** (1997): Tudattalan vallásosság és az értelem-feletti fogalma Viktor E. Frankl logoterápia- és egzisztenciaanalízisében. In: *Theológiai Szemle*, 4: 198–200.
- SCHELER, MAX** (1979): *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika*. (Fordította: Berényi Gábor.) Gondolat, Budapest.
- WALDENFELS, BERNARD** (1998): *Phänomenologie in Frankreich*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.